

כמה מרבני איטליה הציבו מודל משלהם לנוכח אתגרי המודרנה, מודל שיצא כנגד ההתבצרות בתרבות המסורתית. עיון בדברים של הרב משה ישראל חזן והרב ישמעאל הכהן, על סובלנות הניזונה מהדאגה לאחדות הקהילות ולכלל ישראל

בין המאות ה-18 וה-19 התרחשו על אדמת אירופה מספר אירועים ששינו מן היסוד את צורת החיים ואת החשיבה של כלל האנושות. רעיונותיה של המהפכה הצרפתית, שהצהירו על שוויון זכויות לכל האזרחים; כיבושי נפוליאון; האמנציפציה שניתנה ליהודים ושחרורם מן הגטאות - כל אלה הפכו את היהודי לאזרח במדינה שבה שכן. המחסומים החומריים והתרבותיים שעד אז הפרידו בין היהודים ובין שאר חלקי החברה נפלו, ובפניהם נפתחו אופקים חדשים.

ליהודי הוצע להשתלב ולקחת חלק בחברה האזרחית, אך בתמורה הוא נדרש לוותר על אורח חייו המסורתי. או אז התחיל תהליך ההתפוררות של מה שנקרא "החברה המסורתית". הקהילה איבדה את מקומה כמרכז החיים היהודיים, וכתוצאה מתהליך זה גם המסורת המשפטית היהודית, קרי ההלכה, שעד אז שימשה מסגרת ובסיס בעל כוח מחייב לפועלה של הקהילה היהודית, נאלצה להתמודד עם הרוחות והנטיות החדשות שיהודים רבים נטו אליהן.

בעקבות תהליכים אלו התקיימו דיונים רבים, ואף ויכוחים ומשברים. התגובות להתמודדות הזו היו מגוונות - מן ההתבצרות בתפיסה המסורתית ודחייה מוחלטת של כל מה שחדש, ועד נטישתם של סמלי המסורת והתחברות אל העולם החדש. מתוך כך אף נוצרו דמויותיהם של היהודים שאנו מכירים היום - החרדי, החילוני וכל מה שבאמצע.

גם תגובותיו של הממסד הרבני היו מגוונות. היו מנהיגי קהילות שהקשיחו את עמדתם בטענה שכל התנהגות חדשה אסורה. אחת התגובות הססגוניות ביותר כלפי המנהג החדש שהוכנס על ידי הרפורמה להתפלל או אפילו ללכת בגילוי ראש, היה השימוש של שני כיסויי ראש בו זמנית - גם כיפה וגם כובע. אולם, לא תמיד שני הצדדים הגיעו להתנגשות ולא תמיד יחסה של ההלכה כלפי החיים המודרניים היה יחס של תחרות או עוינות. להיפך, היו גם רבנים שניסו להכיל את הרעיונות השונים ולפשר ביניהם, מתוך ניסיון להתמודד בצורה חיובית עם הבעיות שהתעוררו.

החלטות מעין אלו היו הרות גורל, ונקיטת עמדה זו או אחרת על ידי המנהיגים הייתה עשויה לקבוע את עתידה של הקהילה, ולהכריע בשאלה האם זו תישאר מאוחדת אם לאו.

ארבעה מאסות

רבנים ערניים ובעלי רגישות חברתית ידעו איך להתמודד עם המציאות המשתנה. דוגמה יפה לכך משמשת הגותו של הרב משה ישראל חזן, שרשם את שמו בראשי התיבות 'משי"ח'. הרב חזן נולד באיזמיר שבתורכיה בשנת 1808, אך גדל בירושלים. הוא נדד באירופה, עד שבשנת 1847 הגיע לרומא שבאיטליה. ברומא הוכתר לרב העיר, ובכהונה זו החזיק במשך "חמש שנים סוערות במיוחד. הוא כתב חיבורים רבים, ובכלל זה ספר שאלות ותשובות הנקרא "כרך של רומי

הרב חזן אכן היה ער לפולמוסים שהתעוררו בזמנו ולסכנות הטמונות במאבקים האידיאולוגיים שהתעוררו בקהילות, כמו גם לצביעות של רבים מנושאי התפקידים הציבוריים. על המצב בקהילות ישראל במחצית המאה ה-19 הוא כותב (כרך של רומי, ח (סימן ח):

נתתי אל לבי לתור ולחקור על הרעה החולה אשר נהייתה בדורות אלה האחרונים. כי בהם אנו רואים רבני הדור מקצה אחד עושים כל טעדי [תחבולה] ליישר ולקיים כל הנמצא כתוב בספר בגמרא ופוסקים כקטון כגדול, וכל מגמתם הוא שלא יתבטל מכל דבריהם אפילו קוצה של יוד; והפך מזה העם מקצה אחר משליכים מעל שכמתם כל משא עבודת ה' ועוד מעט כי נכרתה כל חלקה טובה בישראל. ומי האיש אשר לו רעה ולא ישיב אל ליבו לאמר אין זה מקרה, כי אם סיבה עצמה ואם יוסר הסבה תתבטל כמו כן המסובב בהכרח. ואחרי אשר נתעצתי עם לבי פעם אחר פעם, ולמדתי וחקרתי על קורות בני ישראל ומאורעותיהם, האיר ה' את עיני וראיתי כי הסיבה היא ביד הרבנים עצמם, אף כי כוונתם לשם שמים, ובידם לבטל המסובב [התוצאה], ולהחזיר תפארת תורתנו הקדושה לאיתנה. כי הנה ידוע ומפורסם מעמד ומצב איזה מנהיגי הדור בזמנים אלה, מזה אחד ישליכו אחרי גוום כל דבר הנוגע לדת ולאמונה ויניחו ביד כל איש ואיש לעשות הישר בעיניו, ולעומת זה מזה אחר יקראו בקול גדול אסור אסור בכל מה אשר המה נדרשים ויוצא מזה כי כל הרואה והשומע אותם התברך בלבבו לאמר שהדת והדעת המה כשתי צרות המתנגדות זו את זו, וכשני אויבים המתגברים זה על זה

כאמור, הסכנה הייתה בפילוג הקהילה, כפי שאכן קרה בכמה ארצות, ועוד יותר מכך בנטישת המסורת על ידי ציבור רחב. הרב חזן ראה בצורה חדה את המצב והזהיר את מנהיגי הציבור מפני נקיטת עמדה קיצונית, היות שאם לא יצליחו לתמרן בין הדעות השונות, הסיכון יהיה אובדן אמונו של הציבור בהם.

לדעתו הקנאות היא המחלה של אירופה, וזו תוביל לקהות רוחנית, לצביעות, ולאחר מכן לכפירה. כך הוא כותב בציבור אחר, (קונטרס קדושת יום טוב (דף כ"ט א):

לא אחד כי שלושה אלה נפלאו ממני וארבעה מאסתים אף געלתים. ד' דעות הנמצאים באירופה הזאת אשר הם המה... היו לבני ישראל למעול מעל בה' ובתורתו עד שהגענו לידי מידה מגונה ונמאסת אשר אנו בה בדורנו זה והם: הפְּנִיטִיזְם (חסידות שטות), היפוקריזיה (צביעות), האִינְדִּיפֶּרֶנְצִיא קְלִיגִיזְה (מיעוט החשיבות לענייני האלקים) ומרה באחרונה חרבנא לחרבנא, הַאֲרִיזִיה (כפירות, אפיקורסות) אשר שרפה כליותינו ולבנו ועל ידה אנו בסכנות איבוד הדתות בהרף עין מקרב כל מאמין מכל אומה ולשון ולא בדרך הפלגה.

חכמת הגוי

חכם אחר שעסק רבות בנושאים שהיו אקטואליים בתקופתו היה רבי ישמעאל הכהן מן העיר מודינה שבאיטליה. הרב הכהן, שחי בערך דור אחד לפני הרב חזן, במחצית השנייה של המאה ה-18, השאיר אחריו כמה כרכים של שאלות ותשובות "הנקראות "זרע אמת".

כאשר היהודים קיבלו בזמנו זכויות אזרחיות וגם נתקבלו לראשונה לשרת במשמר האזרחי, נשאל הרב הכהן האם מותר

ליהודי לשאת נשק בשבת. בתשובתו (זרע אמת, סימן ל"ב) הוא מצטט את החוקה החדשה שאמורה לכבד את כל האזרחים באשר הם, הרי זו 'דתם החדשה הקונסטיטוציוני', ועל פיה יש לדרוש שיכובדו גם זכויותיהם של היהודים לשמור שבת:

והואיל ואתא לידן דין עסק ביש הנני בא מן המודיעים ולפנים לאודועי למר מה שעבר במחנה קודשנו במודנה, וזה דלותי ולי יהושיע השם יתברך, אך יצוא יצאה גזרה קשה שלא יוכלו מלט משא מלעבוד ביום השבת בטלטול כלי מלחמה, אלא אשר יצא לו לעבוד באותו היום, הגשתי טענותי ועצומתי בכתב לפני הממונים על הצבא בערוך לפנייהם שזהו גם כן נגד הדת ניתנה בדתם החדשה קונסטיטוציוני בלע"ז, שכל אחד יהיה רשאי לקיים תורת אלוקיו ולא יהיה כפוי לעבור על דתו, ואם כן למה יכופו אותנו לשאת כלי מלחמה בשבת, שהוא נגד דתנו, ולמה לא נהיה רשאים להחליף יום שבת ביום אחר?

נושא אחר שעמד על הפרק באותה תקופה היה היחס לגויים ובמיוחד היחס ללימודי חול. הרב הכהן נשאל האם מותר (לשנות קפה בבית קפה של גוי (זרע אמת, אורח חיים, סימן שכ"ה):

בענין שתיית הקאוי של גויים בחניות שלהם הנה בחול ודאי שרי [מותר], ורבים שתו, רבים ישתו, לימא דיש להם על מה שיסמוכו ואין בזה איסור בשול גוי.

באותו עניין הולך הרב משה ישראל חזן עוד יותר רחוק, ובחיבורו 'נחלה לישראל' (עמ' סא) הוא מתבטא:

ידעו נאמנה רבני ישראל! כי אין הדבר רחוק בשום אופן כי באמת בלתי שום צד חניפות אני אומר - וכמו שכבר כתבתי והדפסתי פעמים רבות - כי חכמי הנוצרים הם אמיתיים, אוהבי החכמה והמדע, דנים את האדם לכף זכות מכבדים הדתות ואיש יולד בהנה, חוקרים תמיד אחר האמת, ואם נתברר להם הדברים בשרשם, העבודה! עומדים כאריות לברר האמת לעיני השמש והירח.

העניין בלימודי החול היה טעון באידיאולוגיה, כיוון שהשאלה שעמדה על הפרק הייתה האם לימודי החול הם רק אמצעי כדי להשיג פרנסה, או שמא שילוב הידע והתחומים הוא האידיאל של האדם החכם והמושלם? רבי ישמעאל הכהן ממודינה התייחס לנושא זה (זרע אמת, ח"ב סי' ק"ז), וטען שאמנם לא ניתן להקדים את המקצועות החילוניים ליהודיים. לדעתו, קודם יש ללמוד תנ"ך ומשנה, ורק בשלב מאוחר יותר, כאשר ייגש התלמיד ללמוד תלמוד (ובטענה זו התפלמס עם האשכנזים הנוהגים ללמוד גמרא כבר מגיל צעיר), במקביל יהיה חייב ללמוד גם מקצועות חול ושפות.

גם הרב משה חזן התייחס לשאלה זו, ובתשובתו (קונטרס קדושת יום טוב כ"ח ב') הוא כותב:

אני שמהר הקדש ירושלים חוצבתי, וגדלוני אבותי ורבותי הקדושים על התורה ועל העבודה ועל החכמה התלמודית, עם כל זה לא מנעתי עצמי מלהטפל באיזה ידיעות ופרפראות לחכמה בשעה שלא יום ולא לילה. ובפרט מיום שדרכתי אלו המדינות נטיתי בכל לבי לירד חדרי בטני העיניים האירופים, בכל כחי, עד מקום שיכולתי מגעת.

קול המוסיקה

מעבר לשאלות אלה, הנושא שהיה לאבן נגף בדרכן של קהילות יהודיות רבות באירופה וגרם לפולמוסים ולפילוגים רבים היה האפשרות של הכנסת המוסיקה, ובעיקר העוגב, לתוך התפילה. באיטליה, בשונה מארצות אחרות, היו מנגנים בבתי הכנסת כבר מימי הרנסנס. היה זה המלחין הידוע שלמה מן האדומים, בן המאה ה-17, איש מנטובה, שחיבר ספר שלם של יצירות מוסיקליות שנקרא 'שיר השירים אשר לשלמה', אשר כלל מדריגלים ותפילות; והיה זה רבה המפורסם של ונציה, יהודה אריה

ממדינה, שכתב בספר השאלות והתשובות שלו 'זקני יהודה' פסק הלכה ארוך כדי להצדיק את הכנסת המוסיקה לתוך ('התפילה (סימן ו

כך, כאשר שנים לאחר מכן התעורר פולמוס חריף על אותו הנושא, יכול היה הרב של העיר מודינה במחצית הראשונה של המאה ה-18, הרב יוסף שלמה גראציאני, שכינויו היה 'אוי"ש גר', להתיר את השימוש בעוגב כיוון שמטרתו היא לייפות את התפילה ולהנעים אותה באוזני המתפללים. בהמשך, בעיצומה של המחלוקת (כבר במאה ה-19), הרב של מנטובה, שלמה יונה, יכול היה לכתוב:

לא דבר חדש הוא וכבר התירוהו בקהילות ישנות... חכמים וידועים על רוב בקיאותם בידיעת שרשי התורה ומצותיה, יראי אלקים באמת ובתמים, שטוב ללכת בעקבותם. אבל בדור הזה אשר רבו בו הפרצות לאין מספר... החרדים נפל פחד הריפורמא על לבם, וכל אשר אינם יודעים טעמו אומרים: ראה זה דבר חדש הוא, מדרכי האמורי למדוהו ומואסים בו

גם הרב משה ישראל חזן התבטא בעניין המוסיקה (כרך של רומי, סימן א' דף ב'), והוא אפילו משווה את התפילה בניגון לעבודת הקרבנות:

אבל בשאר הקרבנות ושאר עבודות שיש בהם טעם ידוע ונגלה, איך אפשר בעולם שיהיו אסורים מפני שוטים שקלקלו? דכוותא בנדון המוסיקא שהוא גוף העבודה, כמו שנאמר 'ונשלמה פרים שפתינו', והיא התפילה בהכנעה ובקול נעים, גילה ורעדה יותן לה הוד והדר בבית אלקינו

ואם הקול הזה אשר מנגנים בבית תפלתם של אומות העולם הוא קול ההכנעה הנכנס ללב לפי משקל המוסיקה ולפי מה שהורגל בו, הא לאו הכי לא יכון לבב השומעים ולא יתישב דעתם בתפילתם? הייאמן כי יסופר, כי בשביל שוטים שקלקלו וקבעום בבית תפלתם ניאסר אנחנו בדבר שטבענו מחייב, כי הוא אחד מחמש חושים שהגוף נהנה מהם? ומאי שנא מחוש הטעם וחוש הריח?

כפי שאפשר לראות, לא תמיד היו חכמי ההלכה נגד החידושים המודרניים. מנהיגים אלה שהגותם נותחה לעיל ידעו לתמרן בין הדעות השונות ולקלוט בצורה סלקטיבית לתוך מסגרת ההלכה כמות מסוימת של רעיונות חדשים שנראו להם מתאימים בלי לפגוע במסגרת ובמסורת. העיקרון המרכזי שהיה נר לרגליהם היה השמירה על "כלל ישראל" ואחדותן של האומה ושל הקהילה.

ד"ר יעקב לאטס הוא מרצה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן

הלכה והכלה בעידן מתחדש / יעקב לאטס